

Thema 4

Veranderend mensbeeld

Tekst 15-20

Veranderend mensbeeld

TE BESTUDEREN MATERIAAL

- hoofdstuk 13 van het handboek
- teksten in de reader bij thema 4
- materiaal op de cursussite.

LEERDOELEN

Na het bestuderen van dit thema

- kunt u een antwoord geven op de vraag ‘Wat is filosofie?’
- kunt u een aantal begrippen uit de filosofie herkennen en hanteren
- hebt u inzicht in het filosofische denken over de mens rond 1900
- kunt u het filosofische denken over de mens rond 1900 in een cultuurhistorische context plaatsen
- hebt u enige ervaring opgedaan met het lezen van filosofische teksten uit de periode rond 1900.

INLEIDING

In het denken over de mens stonden tot halverwege de negentiende eeuw de menselijke rede, vrijheid en autonomie nog hoog in het vaandel. Dit beeld van de mens verloor echter aan kracht in de aanloop naar het jaar 1900. In wisselwerking met een aantal gelijktijdige, elkaar versterkende ontwikkelingen in wetenschap en maatschappij veranderde het denken over de mens in de tweede helft van de negentiende eeuw ingrijpend.

In het licht van wetenschappelijke ontwikkelingen werd de mens gereduceerd tot een organisme, of zelfs tot een *homme machine*. Mens-zijn werd in de negentiende eeuw voor het eerst gelijkgesteld met het organische leven en niet meer alleen met het geestelijke leven. Onder invloed van het darwinisme werd de positie van de mens in de natuur gerelativeerd. Wetenschappelijke doorbraken in de biologie, zoals de theorie van de overerving van aangeboren eigenschappen, leidden aan het einde van de negentiende eeuw bovendien tot het idee dat de mensensoort, net als diersoorten, verbeterd en verfijnd kon worden door de techniek van het fokken. Met deze nadruk op het organische leven werd ook het racisme mogelijk: de houding waarbij mensen zich op grond van hun ras beter voelen dan andere mensen, die tot een ander ras behoren.

Ook het snelle tempo van de modernisering en het jachtige stadsleven leverde nieuwe ideeën op over het mens-zijn. Er ontstonden zelfs letterlijk nieuwe klassen van mensen, zoals de industriëlen en het proletariaat. Deze klassen eisten bovendien hun stem op in de samenleving door middel van succesvolle democratiseringsbewegingen. Mensen die het tempo niet aankonden en die bijvoorbeeld ten prooi vielen aan een van de vele nieuwe aandoeningen, zoals histerie en zenuwziekte, vielen

buiten de boot. De opkomst van de massa's, met in hun kielzog een groeiende groep buitenstaanders, riep vanzelfsprekend onzekerheid op en deed afbreuk aan het optimisme over de toekomstige mens.

Waar het boek van Philipp Blom de nadruk legt op de nieuwe ideeën die onder de brede intellectuele elite leefden over ras, erfelijkheid en de technische beheersbaarheid van mens en natuur, introduceren de teksten in de reader vooral het veranderende mensbeeld in de filosofie. In 'Wat is filosofie?' introduceert Herman Simissen het begrip 'filosofie' en behandelt hij kort de ontwikkelingsgeschiedenis van de westerse filosofische traditie. Simissen laat zien wat voor soort vragen de filosofie zich stelt en hoe zij deze vragen probeert te beantwoorden. Bovendien geeft hij een beknopt overzicht van de verschillende onderdelen of deelgebieden van de filosofie. Tot slot besteedt hij aandacht aan de plaats van de filosofie binnen de cultuurwetenschappen.

In 'Filosofie rond 1900: de mens in het tijdperk van "massa en machine"' introduceert Femke Kok het gedachtegoed van de drie meest invloedrijke filosofen van de late negentiende eeuw: Arthur Schopenhauer, Karl Marx en Friedrich Nietzsche. Kok betoogt dat de ontwikkelingen die door Blom worden beschreven, niet leidden tot een eenduidig geluid in het filosofische denken over de mens. Grofweg waren er twee tegengestelde, maar gerelateerde denkrichtingen te onderscheiden. De eerste stroming bezong het menselijk vernuft. Het legde in toenemende mate de nadruk op rationaliteit en de 'maakbaarheid' van mens en cultuur. De tweede stroming wees de menselijke rationaliteit juist scherp af, ten gunste van biologische en materiële eigenschappen, zoals instincten, het onderbewuste en de wil tot leven.

In paragraaf 5 uit 'Burgers en wilden. Negentiende-eeuwse interpretaties van cultuur, ras en evolutie' gaat Raymond Corbey nog wat dieper in op de relatie tussen wetenschappelijke ontwikkelingen, zoals de evolutietheorie, en visies op ras, klasse en sekse. Corbey laat zien dat die relatie nog niet zo eenduidig was. De evolutietheorie werd vaak zo uitgelegd of zelfs zodanig gemanipuleerd dat zij klopte met vooropgezette overtuigingen en wijdverbreide vooroordelen, zoals het vooroordeel dat 'wilden' en vrouwen intellectueel inferieur zijn aan westerse mannen. Wetenschappelijke vernieuwing leidde dus niet altijd tot nieuwe oordelen, maar werd soms gebruikt om oude vooroordelen te onderbouwen met wetenschappelijke gegevens en ze daarmee nieuwe allure te geven.

Uit de fragmenten in de bloemlezing van Arthur Schopenhauers filosofie over 'het menselijk karakter' blijkt zijn pessimistische visie op de mens. De mens is volgens Schopenhauer 'in de grond van de zaak een wild, angstaanjagend dier' en het egoïsme is zijn belangrijkste drijfveer. Met enig gevoel voor overdrijving stelt hij: 'Menigeen zou in staat zijn iemand anders dood te slaan, enkel en alleen om met diens vet zijn laarzen in te smeren.' De rede heeft volgens Schopenhauer geen vat op de mens, die volledig wordt bepaald door zijn aangeboren karakter en zijn motieven. Deze laatste behoren volgens Schopenhauer tot de wil en niet tot de rede. Schopenhauer stierf al in 1860, maar zijn pessimistische filosofie was een grote inspiratiebron voor de laatnegentiende-eeuwse en vroegtwintigste-eeuwse intellectuelen.

De filosofie maakte rond 1900 dus korte metten met de menselijke autonomie, de onbekommerde vrijheid, en de dominantie van de rede. Toch gaf zij ook aanzetten tot een nieuw mensbeeld en een nieuwe moraal, waarin de mens kon verschijnen als de scheppende vormgever van zijn eigen, persoonlijke leven. Een voorbeeld van zo een nieuw type mens is te vinden in de filosofie van Friedrich Nietzsche. Waar Schopenhauer een filosofie van het pessimisme bood, droeg Nietzsche een meer optimistische houding ten aanzien van het leven uit. Nietzsches filosofie kan gezien worden als een zoektocht naar een nieuwe houding voor de moderne mens. Hij ging op zoek naar een hoger ideaal voor het menselijke leven. De mens was volgens hem een dier, maar dan wel een 'niet vastgesteld dier', dat met behulp van zijn verstand zelf kan bepalen hoe hij zijn leven inricht. Het fragment uit Nietzsches 'Also sprach Zarathustra' laat zien hoe hij de mens plaatst tussen het dier en een hoger type mens: de 'Übermensch'. De mens is als een koord, geknoopt tussen dier en 'Übermensch': de mens is een 'op-weg-zijn' naar een hoger ideaal.

Iets minder beroemd dan Schopenhauer en Nietzsche is de Duitse filosoof en socioloog George Simmel. Hoewel Simmel schrijft rond het jaar 1900, is zijn tekst 'The metropolis and mental life' nog verrassend actueel. Met deze tekst, die verscheen in 1903, legde Simmel de basis voor de stadssociologie. Simmel betoogt dat een van de grootste problemen van de moderne wereld waarin de mens leefde, voortvloeit uit de worsteling van het individu om niet te worden verzwolgen door de moderne maatschappij of te worden vermorzeld onder het gewicht van de historische erflast, de cultuur en de techniek. Hij onderzoekt de relatie tussen de moderne aspecten van het leven, de stadscultuur als een 'mensetend monster', en het individuele mentale, psychologische en emotionele leven.